

VILNIAUS UNIVERSITETAS

Raimundas Lopata
Justinas Dementavičius
Liutauras Gudžinskas
Alvydas Jokubaitis
Česlovas Laurinavičius
Simona Merkinaitė
Alvydas Nikžentaitis
Vytautas Radžvilas
Inga Vinogradnaitė

VALSTYBĖ IR ISTORIJA

VILNIAUS
UNIVERSITETO
LEIDYKLA
2014

UDK 94(474.5)

Va227

A p s v a r s t ė i r r e k o m e n d a v o i š l e i s t i

Vilniaus universiteto Tarptautinių santykių ir politikos mokslų instituto taryba

(2014 m. spalio 15 d., protokolas Nr. T-2014-13)

R e c e n z a v o:

dr. Vytautas Dumbliuskas (Mykolo Romerio universitetas)

dr. Vytautas Rubavičius (Lietuvos kultūros tyrimų institutas)

dr. Andrius Švarplys (Vytauto Didžiojo universitetas)

Knyga parengta įgyvendinant mokslinių tyrimų projektą „Istorijos politika kaip valstybės geokultūrinio ir geopolitinio tapatumo įtvirtinimo įrankis“ (vadovas – prof. Raimundas Lopata). Projektas įgyvendinamas pagal mokslinių tyrimų sutartį su Lietuvos mokslų taryba Nr. VAT-31/2012.

ISBN 978-609-459-371-0

© Autorių kolektyvas, 2014

© Vilniaus universitetas, 2014

ISTORIKO MISIJA IR JO SANTYKIS SU ISTORIJOS POLITIKA

ALVYDAS NIKŽENTAITIS

Šios knygos sudarytojas Raimundas Lopata paprašė parašyti tekstą, kuriame turėčiau atskleisti istorijos mokslo tarnystės valstybei problemą.

Tačiau iš pradžių reikėtų atsakyti į kitą ne mažiau svarbų klausimą: kam valstybei reikalinga istorija? Į jį atsakyti nėra taip sunku. Viešoje erdvėje ir jau net moksliniuose tekstuose dažnai girdimi raginimai ugdyti patriotizmą¹ rodo, kad bent nemaža dalis politikų Lietuvoje yra suinterasuota stiprios lietuvių tautinės tapatybės formavimu. Taigi, svarstant istoriko ir istorijos politikos santykį, reikia apibrėžti visų pirma istorinių tyrimų ir tautinio identiteto problemą.

Žvelgiant į pastarųjų dešimtmečių tyrimus, skirtus tautiškumo problematikos analizei, galima aiškiai išskirti dvi tyrėjų grupes: primordialistus ir konstruktyvistus. Pirmajai grupei priklausančios tyrėjai yra įsitikinę, kad toks darinys kaip tauta egzistuoja nuo seno, antrosios grupės atstovų nuomone, tautinė tapatybė, kaip ir pati tauta, yra ne kas kita kaip intelektualinis konstruktas². Abi šios teorijos turi savo trūkumų ir savaip formuoja istoriko ir tautiškumo santykį. Jeigu tauta yra amžinas darinys, taip supaprastintai pateikus primordialistų koncepciją, galima kelti klausimą, kam apskritai reikalingi istorikai. Amžinumo akivaizdoje istorikas neprivalo net pateikti tautiškumą grindžiančių istorinių argumentų. Kastis po „tautos pamatais“ istorikui taip pat netikslinga – juk to, kas amžina, negalima sunaikinti.

Konstruktyvistams būtų galima užduoti kitokio pobūdžio klausimą. Jeigu tauta yra intelektualinis konstruktas, tai kas ją sukonstravo, o dar svarbiau,

¹ Plg. Vytautas Radžvilas, „Vietoj pratarmės: istorinė „atskaitos bendruomenė ir anoniminė istorijos politika“, kn.: *Istorijos subjektas kaip istorijos politikos problema*, Vilnius, 2011, p. 7–34.

² Stanley Greenberg, *Race and State in Capitalist Development: Comparative Perspectives*, New Haven, 1980.

ar tautos konstravimas yra apibrėžtas konkrečiame laike, ar tai yra nuolatinis veiksmas, vykstantis nenutrūkstamai? Galima pažymėti, jeigu į pirmąjį klausimą atsakymų galima rasti kad ir Miroslavo Hrocho darbuose³, tai į antrąjį atsakymo mokslinėje literatūroje nėra duota lig šiol. Galimas daiktas to priežastis pakankamai sudėtinga tapatybės konstrukcija, sunkiai pasiduodanti empiriniams tyrimams. Vis dėlto, nesiekiant atsakyti į visus sunkius su tapatybėmis susijusius sunkius klausimus, verta pažymėti, kad modernių tautų, susikūrusių XVIII amžiaus pabaigoje – XX amžiaus pradžioje, tapatybių turinys, žiūrint iš XXI amžiaus perspektyvos, yra gerokai pakitęs, nors ir išlaikęs atpažįstamus pirminius savo bruožus. Ši aplinkybė sugeruotų mintį, kad tautos konstravimo darbas vyko nuolat. Tad laikantis būtent konstruktyvistų pozicijų ir galima kelti klausimą apie istoriko reikšmę tautos konstravimo ar dekonstravimo procese.

Vis dėlto prieš pradėdant tokią analizę, vertėtų iš anksto nurodyti istoriko galimybių ribas. Tapatybių konstrukcija yra pakankamai sudėtinga ir apima, be praeities, kaip tautos bendrumo šaltinio, kalbinius, etnografinius, teisinius ir net kulinarinius aspektus. O istorikas gali analizuoti savo vaidmenį tik per jo ir praeities santykio prizmę, taigi tokiu atveju būtų tikslinga analizuoti istorinių tyrimų ir atminties kultūros – svarbaus, tačiau tik vieno iš tautinės tapatybės šaltinių, ryšį.

Su atminties kultūra glaudžiai susijęs ir kitas istorijos politikos terminas.

Kas yra atminties politika?

Tai praeities vaizdinių naudojimas viešosiose erdvėse, apimant ir medijas, siekiant kurti naują atminties kultūrą, ją palaikyti ar transformuoti⁴.

³ Miroslav Hroch, *Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups Among the Smaller European Nations*, Columbia University, 2000.

⁴ Plg. Harald Schmid, „Konstruktion, Bedeutung, Macht. Zum kulturwissenschaftlichen Profil einer Analyse von Geschichtspolitik“, in: Horst-Alfred Heinrich, Michael Kohlstruck (Hg.), *Geschichtspolitik und sozialwissenschaftliche Theorie*, Stuttgart, 2008, S. 75–98.

Taigi jau iš šio apibrėžimo aiškėja, kad atminties politika tiesiogiai susijusi su atminties ir atminimo kultūromis. Kyla elementarus klausimas, ar egzistuoja viena dominuojanti atminties kultūra, ar reikia kalbėti apie daugelį lygia greta egzistuojančių atminimo kultūrų?

Teoriniai atsakymai į šį klausimą prieštaringi:

- a) Jan Assmann kultūrinės atminties teorija sugeruoja dominuojančios atminties kultūros egzistavimą⁵.
- b) Šios teorijos kritikai (Ch. Cornelißen, Gyseno universiteto tyrėjų grupė) ragina kalbėti apie atminimo kultūras daugiskaita⁶.

Dėl šios priežasties verta pasižiūrėti empiriškai į atminties ir atminimo kultūras bent jau mūsų regione, visų pirma mano kiek tyrinėtose šalyse: Baltarusijoje, Lenkijoje, Rusijoje, Ukrainoje, Vokietijoje ir, žinoma, Lietuvoje.

Preliminarūs šio pasižvalgymo rezultatai:

Pirma grupė: Rusija, Baltarusija, Lietuva, Lenkija, Vokietija. Dominuojanti atminties kultūra aiškiai atpažįstama. Akivaizdžiausias formas ji turi *Rusijoje*, kurioje dominuoja Pergalės mito paženklinta atminties kultūra⁷. *Baltarusijos* atminties kultūros struktūra sudėtingesnė. Ją, be partizanų respublikos, sudaro dar LDK mitas ir šiuos du mitus cementuojantis slavų vienybės didysis pasakojimas⁸. *Lietuvoje*, nors ir baigia įsitvirtinti Nepriklau-

⁵ Jan Assmann, „Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität“, in: Jan. Assmann, Tonio Hölscher (Hg.), *Kultur und Gedächtnis*, Frankfurt a. M., 1988, S. 9–19; Jan Assmann, *Das kulturelle Gedächtnis Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*, München, 2002, (4. Auflage).

⁶ Plg. aktualizuotą šio autoriaus koncepciją: Christoph Cornelißen, „Erinnerungskulturen“, in: Christoph Cornelißen, *Erinnerungskulturen*, Version: 2.0, in: Docupedia-Zeitgeschichte, 22. 10.2012, URL: https://docupedia.de/zg/Erinnerungskulturen_Version_2.0_Christoph_Corneli.C3.9Fen?oldid=84892; Astrid Erll, *Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen* (2. Auflage), Stuttgart, Weimar, 2011, S. 37.

⁷ Jutta Scherrer, „Erinnern und Vergessen: Russlands Umgangs mit (seiner) Geschichte in einer europäischen Perspektive“, in: Lars Karl, Igor Polianski (Hg.), *Geschichtspolitik und Erinnerungskultur im neuen Russland*, Göttingen, 2009, S. 23–40; Liudmila Lutz – Auras, „Auf Stalin, Sieg und Vaterland!“ Politisierung der kollektiven Erinnerung an den Zweiten Weltkrieg in Russland, Wiesbaden, 2013.

⁸ Alvydas Nikžentaitis, „Baltaruska kultura pamięci międzij Wielkim Księstwem Li-tewskim a Republikę Partyzancką“, in: Alvydas Nikžentaitis, Michał Kopczyński (Red.), *Dialog kultur pamięci w regionie ULB*, Warszawa, 2014 (rengiama spaudai).

somybės praradimo ir kovos dėl jos atgavimo naratyvas, jaučiama senosios atminties kultūros su didžiaisiais kunigaikščiais, Žalgirio mūšiu įtaka dominuojančiai atminties kultūrai⁹. *Lenkijoje* XXI amžiaus pradžioje įsitvirtino analogiškas Lietuvai didysis pasakojimas. Esminiai skirtumai tarp vadina-mųjų Lenkijos dešiniųjų ir kairiųjų pastebimas dėl Varšuvos sukilimo inter-pretacijos. Dešiniųjų stovykloje jis suvokiamas kaip herojiškos kovos pavyz-dys, o kairiųjų, neneigiant šio įvykio herojiškumo, jis laikytinas pavyzdžiu, ko nereikėtų daryti ateityje¹⁰. *Vokietijoje* vyksta dominuojančios atminties kultūros kaita, į antrą planą nustumiant holokausto problematiką ir iškeliant vokiečių Antrojo pasaulinio karo aukų temą¹¹. Vis dėlto, kaip rodo atskiri pavyzdžiai (Centro prieš deportacijas koncepcija¹², Bavarijos kaip 5 genčių vidaus politikos doktrina, kaip penktą genčių apimanti ir žydas¹³), naujoji at-minties kultūra siekia integruoti holokausto pasakojimu grindžiamą atmin-ties kultūrą, panašiai kaip Baltarusijoje nesupriešinamas partizanų respubli-kos ir LDK mitai.

Antra grupė: *Ukraina*. Šioje šalyje iš tikrųjų reikia kalbėti apie skirtingas atminties kultūras ir jų konfrontacijas¹⁴.

⁹ Alvydas Nikžentaitis, „Atminties ir atminimo kultūrų modeliai: Lietuva, Lenkija, Rusija ir Vokietija“, kn.: Alvydas Nikžentaitis (sud.), *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribentropo. Atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI a.*, Vilnius, 2011, p. 439–458.

¹⁰ Edmund Dmitrow, „Erinnerung und Verschweigen des Warschauer Aufstandes in Deutschland, Polen und der Sowjetunion / Rußländische Föderation“, in: Martin Aust, Krzysztof Ruchniewicz, Stefan Troebst (Hg.), *Verflochtene Erinnerungen. Polen und seine Nachbarn im 19. und 20. Jahrhundert*, Köln etc., 2009, S. 199–219.

¹¹ Aleida Assmann, „Trauma und tabu. Schattierungen zwischen Täter und Opfer-gedächtnis“, in: Joachim Landkammer, Thomas Noetzel, Walter Ch. Zimmerli (Hg.), *Erinnerungsmanagement. Systemtransformation und Vergangenheitspolitik im inter-nationalen Vergleich*, München, 2006, S. 235–256.

¹² Jan Rydel, *Polityka historyczna w Republice Federalnej Niemiec. Zasłóci, idee, prakty-ka*, Kraków, 2011, p. 257, 259.

¹³ Ein fünfter Stamm in Bayern? Schlesier, Ostpreußen und andere Vertriebenengrup-pen. *Ein integrationspolitischer Vergleich mit den Sudetendeutschen von Manfred Kit-tel* in: http://www.blz.bayern.de/blz/eup/01_09_themenheft/index.asp#k2 (Žiūrėta 2014-02-11)

¹⁴ Plg. Andriy Portnov, „Atminties politikos postsovietinėje Ukrainoje (1991–2011)“, kn.: Alvydas Nikžentaitis (sud.), *Atminties daugiasluoksniskumas. Miestas, valstybė, regionas*, Vilnius, 2013, p. 489–516.

Taigi aptarti empiriniai pavyzdžiai tarsi ir leidžia kalbėti apie dominuojančios atminties kultūros egzistavimo galimybę. Ukraina šiame kontekste, galima sakyti, yra išimtis.

Atminties kultūros turinio patikslinimas

Tradiciskai atminties kultūros terminu vadinamas praeities vaizdinių naudojimas viešosiose erdvėse ir medijose, turint tikslą kurti, stiprinti ar keisti tapatybę¹⁵. Yra aišku, kad atminties kultūros centrinė ašis (mitas)¹⁶ yra tam tikrai visuomenės daliai svarbūs praeities įvykiai, kurie atitinkamai interpretuoti neša vertybes, kurias turėtų perimti visa visuomenė. Aiškus yra ir būdas, kaip grupės atmintis gali tapti visuomenės atmintimi. Svarbų vaidmenį čia vaidina viešoji komunikacija, o suprastintai tariant, visą visuomenę apimantys debatai praeities tema. Atminties kultūros, kaip, beje, ir tapatybės, konstrukcija pasižymi savo sudėtingumu. Iš tikrųjų atminties kultūros pagrindą sudaro daugelis pavienių pasakojimų, tačiau dažniausiai implikuojančių tą pačią idėją. Tai leidžia visuomenės nariams ar jų grupėms pasirinkti vieną ar kitą variantą. Tikimybė, kad visi visuomenės nariai šimtu procentų identifikuotųsi su vienu didžiuoju pasakojimu, yra nedidelė. Šią konkrečią situaciją galima gerai pailustruoti prieraišumo prie konkrečios tapatybės paralelėmis. Antai vieni Lietuvos piliečiai lietuviškumą suvokia per kalbos prizmę, kiti per praeities, treitiems svarbūs šeimos papročiai, kuriuos jie mano esant lietuviškumo simboliais. Kur kas svarbiau negu visiškas susitapatinimas yra visuomenės nesipriešinimas atminties kultūrai ir jos toleravimas. Iš to plaukia ir atsakymas apie atminties kultūros ir politikos rėmėjus ir formuotojus. Juos, kaip pažymėjo Aleida Assmann, paprastai sudaro nedidelė, tačiau aktyvi visuomenės grupė, susidedanti iš intelektualų – visuomenės autoritetų, žiniasklaidos atstovų ir politikų¹⁷. Kiekviena grupinė

¹⁵ Plg. Jan Assmann, *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*, München, 2000, (3. Auflage), S. 130–143.

¹⁶ Aleida Assmann, *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*, Bonn, 2007, S. 40–41.

¹⁷ Aleida Assmann, *Das neue Unbehagen an der Erinnerungskultur. Eine Intervention*, München, 2013.

atmintis, jeigu ji nori įgyti dominuojančias pozicijas visuomenėje, turi būti atitinkamai įforminta įstatymiškai ir visuomenės grupei svarbiems įvykiams turi būti pastatyti praeitį įprasminantys ženklai (paminklai, parodos etc.). Taigi, kaip matome iš 3 svarbių atminties kultūrą formuojančių elementų, bent dviejuose veiksmuose yra privalomas politikų dalyvavimas. Jie įstatymu įtvirtina valstybinių švenčių kalendoriuje svarbias datas, jie yra finansinių išteklių valdytojai, be kurių neįmanomas materialus praeities įamžinimas. Politikų vaidmuo formuojant ar transformuojant atminties kultūras pasireiškia praeities vaizdinių atsiradimo viešosiose erdvėse sankcionavimu, kartu užtikrinant ir šių priemonių finansavimą¹⁸. Istorikai taip pat gali būti atminties kultūros formuotojai: taip, sutapus aplinkybėms, atsitiko sovietmečio Klaipėdoje¹⁹, tačiau iš esmės jų funkcija kita. Reinhardo Kosellecko nuomone, istorikas yra bet kokios konstruojamos tapatybės, neišvengiamai grindžiamos mitais, griovėjas, profesionalas, verčiantis nuolat kisti atminties kultūras²⁰. Be to, kaip rodo istorikų elgsenos Lietuvoje pavyzdžiai, jie gali savo skirtingais viešais pasisakymais prisidėti prie senos atminties kultūros transformavimo ar prie naujos stiprinimo. Antai žinomas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos tyrėjas Alfredas Bumblauskas, kritikuodamas Valdovų rūmų statybą²¹, greičiausiai nesąmoningai prisidėjo prie didžiosios kunigaikštystės toposo išstūmimo iš dominuojančios Lietuvos atminties kultūros į pašalį. Dar komplikuočiau vertinti kito žinomo Lietuvos istoriko Česlovo Laurinavičiaus veiklą. 2004 metų gegužės 9-osios dienos išvakarėse šis istorikas kategoriškai pasisakė prieš prezidento Valdo Adamkaus vykimą

¹⁸ Mathias Berek, „Gutes oder schlechtes Erinnern? Die Notwendigkeit des Politischen in der Erinnerungskultur“, in: Hans Henning Hahn u.a. (Hg.), *Erinnerungskultur und Versöhnungskitsch*, Marburg, 2008, S. 71–88.

¹⁹ Vasilijus Safronovas, *Praeitis kaip konflikto šaltinis: Tapatybės ideologijų konkurencija XX amžiaus Klaipėdoje*: monografija, Vilnius, 2011.

²⁰ Reinhardo Kosellecko pasisakymas 2003 m. gruodžio 6 d. konferencijoje Sofijoje. Cit.: Assmann, *Das neue Unbehagen an der Erinnerungskultur. Eine Intervention*, München, 2013, S. 10.

²¹ Alfredas Bumblauskas, „Nelengvas paveldas“, kn.: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Valdovų rūmų atkūrimo problemiškas, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Valdovų rūmų atkūrimo byla. Vieno požiūrio likimas*, Vilnius, 2006, p. 13–34.

švęsti Pergalės dienos į Maskvą²², tuo reikšmingai prisidėdamas prie naujo naratyvo, kurio centre yra Nepriklausomybės praradimas ir kovos už jos atgavimą motyvas. Bandydamas kiek vėliau slopinti rusofobiškas Lietuvos visuomenės nuotaikas ir siekdamas galbūt išvengti Lietuvos tarptautinės izoliacijos, jis išprovokavo kitą diskusiją, kurios centre buvo kompensacijos už sovietinę okupaciją klausimas²³. Šiuo atveju istoriko-eksperto balsas liko neišgirstas. Šios kelios istorijos nemažai pasako apie istoriko ir istorijos politikos santykį. Jie gali būti išgirsti, jeigu jų teiginiai patvirtina norimą išgirsti tiesą, tačiau istorikų neklausoma ir jie tampa kritikos objektu, jeigu bando pulti kurį nors dominuojančios atminties kultūros elementą. Šios pastabos, beje, atitinka ir Jano Assmanno tezę, kad istorijos tyrimai yra galimas atminties kultūros šaltinis, bet tik tuo atveju, jeigu šie tyrimai patvirtina dominuojantį main streamą²⁴. Kita vertus, yra akivaizdu, kad visais šiais atvejais su visuomene šie asmenys bendravo ne vien tik kaip istorikai, bet ir kaip visuomenės autoritetai.

Atminties kultūros turinio nuolatinė kaita ir to priežastys

Šioje situacijoje kyla esminis klausimas: ar istorikas yra tautos priešas? Atsakymą – taip siūlo viešosiose erdvėse pasigirstantys kaltinimai istorikams, įsivėlus į informacinius karus prieš pusę, jiems primetama tautos išdavikų klišė.

Atminties kultūrų teorinėje plotmėje atsakymas į šį klausimą atrodo kitaip. Atminties kultūros turi tendenciją kisti; tai rodo Vokietijos pavyzdys. Nors po 1968 metų Vokietijos viešosiose erdvėse vis dažniau susiduriama su holokausto problematika, tyrėjai kalba bent apie 4 atminties kultūros kitimo

²² <http://www.xxiamzius.lt/archyvas/priedai/horizontai/20050112/3-1.html> (Žiūrėta: 2014-02-11).

²³ Česlovas Laurinavičius, „Kodėl nereikėtų reikalauti okupacijos žalos atlyginimo?“ *Radijo* 2006 m. kovo 29 d.: <http://www.lrt.lt/lectures/static.php?strid=1381> (Žiūrėta: 2014-02-11)

²⁴ Jan Assmann, *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*, München, 2000, (3. Auflage).

laikotarpius Vokietijoje nuo 1945 iki 1989 metų²⁵. Galima pastebėti, kad atitinkamai transformuojasi ir atminties vietos, kuriose puoselėjama viena ar kita atminties kultūra. Toli pavyzdžių ieškoti nereikėtų: Genocido ir rezistencijos centras Vilniuje yra puikus pavyzdys: po 1990 metų prasidėjus jo veiklai, ant pastato ir šalia jo atsirado daugybė ženklų, pakeitusių ir išoriškai jo veidą: iš pradžių ant KGB pastato sienų buvo iškalto pavardės ten nukankintų asmenų, vėliau pastatytas paminklas tremtiniams. Pažymėtinas ir kitas svarbus momentas. Nors daugybė datų, primenančių trėmimus, buvo įteisinta įstatymais iškart po 1990 metų, o KGB pastatas paskelbtas muziejumi 1992 metais, pirmoji ekspozicija jame įrengta tik 2000 metais²⁶, naujos dominuojančios atminties kultūros susiformavimo išvakarėse. Žvelgiant toliau į šios tematikos plėtrą, ko gero, tik laiko klausimas, kada Lukiškių aikštėje iškils paminklas, skirtas Nepriklausomybės praradimo ir kovos už jos atgavimą tematikai. Taigi nuolatinis atminties kultūros kitimas yra tipinė atminties kultūrai savybė. Ne veltui naujausioje knygoje, skirtoje atminties kultūrų problematikai, Aleida Assmann pažymi, kad, pastačius memorialą holokausto aukoms, holokausto atmintis baigė įsitvirtinimo Vokietijoje kelią, kartu konstatuoja, jog ši pergalė reiškė pralaimėjimą²⁷. Čia ji turėjo omenyje naujausius atminties kultūros Vokietijoje pokyčius, kurių metu vis svarbesnes pozicijas šioje šalyje užima vokiečio, kaip Antrojo pasaulinio karo, vaizdinys.

Priežastys: Atminties kultūros transformuojasi keičiantis politinėms santvarkoms²⁸. Įtakos jų transformacijoms turi pasikeitę visuomenės lūkesčiai, vidaus ir užsienio politika. Generacijų kaita laikytina svarbiu veiksmu,

²⁵ Bernd Faulenbach, „Paradigmenwechsel im Umgang mit der NS – Zeit und des Erinnerns?“, in: Giebler Karl, Kusterman (Hg.), *Erinnern und Gedenken-Paradigmenwechsel 60 Jahre nach Ende der NS-Diktatur*, Berlin, 2007, S. 37–52.

²⁶ Alvydas Nikžentaitis, Rasa Čepaitienė, „Denkmäler und Erinnerungsorte der Demokratie in Ostmitteleuropa nach 1989–1990. Fall Litauen“, in: *Denkmäler und Erinnerungsorte der Demokratie in Ostmitteleuropa nach 1989–1990*, Weimar, 2014 (straipsnis rengiamas spaudai).

²⁷ Aleida Assmann, *Das neue Unbehagen an der Erinnerungskultur. Eine Intervention*, München, 2013.

²⁸ Plačiau: Aleida Assmann, Linda Shortt, *Memory and political change*, Basingstoke, Hampshire, 2012, p. 6–7.

turinčiu įtakos atminties kultūrai²⁹. Visų pirma naujos kartos atstovai turi susikurti savus atminties kultūros siužetus ar net kurti naują dominuojančią atminties kultūrą, tam, kad galėtų identifikuotis su ja. Taigi tokia nuolatiniame atminties kultūros kitimo kontekste istorikas atlieka ne mažiau svarbią funkciją, o būtent savo kritinėmis pastabomis jis prisideda prie darnios atminties kultūros kaitos, o kartu visuomenei pražūtingos tautinės tapatybės stagnavimo įveikos.

Atminties kultūra Lietuvoje

Šios teorinės pastabos, išsakytos straipsnio pradžioje, gali būti naudojamos ir analizuojant atminties kultūrą Lietuvoje, ypač bandant suvokti nuolatine jos kaitą.

Po komunizmo žlugimo šioje šalyje, kaip ir kitose pokomunistinėse valstybėse, išskyrus Lenkiją³⁰, buvo grįžtama prie tarpukario nacionalizmo³¹ ir atgaivinama to laikotarpio atminties kultūra su didžiaisiais Lietuvos kunigaikščiais. Tačiau, skirtingai nuo tarpukario, pagrindinė atminties kultūros figūra Vytautas yra instrumentalizuotas ne tiek prieš lenkus, kiek prieš patį komunizmą³². Reikia pažymėti, kad Lietuvos siekiai tapti NATO ir ES nare

²⁹ Frölich, Ulrike Jureit, Christian Schneider (Hg.), *Das Unbehagen an der Erinnerung – Wandlungsprozesse im Gedenken an den Holocaust*, Frankfurt a. M., 2012, S. 101–118.

³⁰ Tai susiję su „Solidarumo“ pastangomis Lenkijoje kurti alternatyvas XX amžiaus pirmosios pusės nacionalizmui. Dėl šios priežasties dalinis nacionalizmo sugrįžimas pastebimas tik pirmais metais po komunizmo žlugimo. Plg.: Heidi Hein-Kirchner, „an die besten Traditionen der Ersten und Zweiten Republik anknüpfend“. Polnische Erinnerungskultur im öffentlichen Raum nach 1989, in: *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*, 59–3, 2011, S. 344–365.

³¹ Peter Niedermüller, „Der Mythos der Gemeinschaft, Geschichte, Gedächtnis und Politik im heutigen Osteuropa“, Andrei Corbea-Hoisie u. a. (Hg.), *Umbruch im östlichen Osteuropa. Die nationale Wende und das kollektive Gedächtnis*, Innsbruck, 2004, S. 11–27.

³² Alvydas Nikžentaitis, „Der Vytautas-Kult in Litauen (15–20. Jahrhundert) und seine Widerspiegelung im Denkmal“, in: *Das Denkmal im nördlichen Ostmitteleuropa im 20. Jahrhundert. Politischer Kontext und nationale Funktion* (Nordost-Archiv, Bd. VI/1997, Hf. I), hrsg. von S. Ekdahl, Lüneburg, 1997, S. 131–145.

paspartino atminties kultūros transformaciją: karalius Mindaugas, tapęs lietuvių europietiško simbolium, ne tik nustumia truputį į šoną Vytautą, tačiau prisideda prie to, kad valstybinių švenčių kalendoriuje atsiranda liepos 6-oji³³.

Vėlgi įstojimas į ES ir NATO 2004 metais šį kartą kardinaliai pertvarko ir Lietuvos atminimo kultūrą, į pirmą vietą iškelia Nepriklausomybės praradimo ir kovos už jos atgavimą tema. Nesunku pastebėti, kad ir šis naratyvas ne kartą buvo transformuojamas ir pildomas naujais elementais: Sąjūdžio laikotarpiu, tiesa, dar komunikacinėje atmintyje pirmiausia temizuojamas Lietuvos gyventojų trėmimų klausimas, kuris vėliau pildomas partizaninės kovos epizodais, vėliau juos išplečiant disidentų ir rezistencijos problematika. Galiausiai paskutiniaisiais metais šis naratyvas papildomas Sąjūdžio istorija, ypač pabrėžiant Baltijos kelią ir Sausio 13-ąją.

Būtų galima kelti klausimą, o kur šiame transformacijų procese pasireiškia naujosios generacijos vaidmuo? Lietuvoje šio veiksnio reikšmė iš tikrųjų kiek mažesnė nei, tarkime, Vokietijoje, tačiau, matyt, naujai generacijai reikėtų priskirti nuopelnus suaktualinant ir įpaminklinant Sąjūdžio istoriją, kartu naujai interpretuojant tam tikrus su Sąjūdžio istorija susijusius reiškinius. Istorijos perinterpretavimo požymiai aiškiausiai matomi Baltijos kelio ir Sausio 13-osios įvykių vertinimuose. Abu šie įvykiai pirmiausia buvo interpretuojami per kankinystės prizmę, o pastaruoju metu abi šios datos primena Pergalės dienos šventimą. Beje, šie vertinimo aspektai pastebimi ir oficialiame Baltijos kelio pervadinime, paliekant jame gedulo elementą – Molotovo ir Ribbentropo paktą, tačiau vis stipriau akcentuojant pergales elementą – Baltijos kelią³⁴.

Kiek demokratiška atminties politika Lietuvoje?

Nors mano straipsnio tema buvo skirta atminties politikai, vis dėlto lig šiol buvo kalbėta daugiausia apie atminties kultūras. Šioje paskutinėje straipsnio

³³ Alvydas Nikžentaitis, „Atminties ir istorijos politika Lietuvoje“, kn.: Alvydas Nikžentaitis (sud.), *Atminties daugiasluoksniškumas*. Miestas, valstybė, regionas, Vilnius, 2013, p. 517–538.

³⁴ Alvydas Nikžentaitis, Irena Šutinienė, „Baltijos kelio dvidešimtmetis: eilinis jubilėjus ar kultūrinės atminties transformacijos pradžia?“, kn.: *Lietuvos istorijos metraštis* 2010/1, Vilnius, 2011, p. 71–84.

dalyje vertėtų apibrėžti skirtis tarp šių dviejų terminų. Nors iš pirmo žvilgsnio šios abi sąvokos susitapdina ir dėl to kartais literatūroje netgi teigiama, kad atminties kultūra ir politika yra sinonimai, vis dėlto, kaip man atrodo, atminties kultūra pasižymi sudėtingesne struktūra ir yra labiau daugialypė. Svarbu pažymėti, kad atminties kultūros šaltinis yra komunikacinėje atmintyje įsitvirtinę realiai įvykę istoriniai įvykiai, t. y. tie faktai, kurie nepriklauso nuo atminties politikos. Žmonijai yra būdinga ir kita savybė – įamžinti savo kaip asmenybės ir kolektyvo veiksmus istorijoje. Šis siekis yra ir atminties kultūros formavimo skatinamoji jėga. Atminties politika tik padeda išryškinti tam tikrus kolektyvo atsiminimų momentus, juos perinterpretuodama ir materializuodama. Taigi, nors atminties kultūra ir politika nėra tas pats, vis dėlto šie du reiškiniai negali būti atskirti vienas nuo kito. Svarbu pabrėžti, kad atminties politika gali būti labai skirtinga: atsižvelgianti į visuomenės iš komunikacinės atminties išplaukiančius lūkesčius arba diktuojanti visuomenei, ką ši turi prisiminti. Koks atminties politikos tipas būdingesnis Lietuvai? Į šį klausimą vienintelio atsakymo nėra. Galima pasakyti, kad iki 2009–2010 metų Lietuva buvo pasirinkusi demokratinę atminties politikos kelią, kuriam buvo būdingas įsiklausymas į visuomenės diskusijas, nors ir čia būta istorijos klastojimo, būdingų autoritariniams režimams pavyzdžių. Prie tokių priskirtini karinių laipsnių praėjus kelioms dešimtims metų suteikimas Antrojo pasaulinio karo ir pokario įvykių dalyviams ar Aukščiausios Tarybos pervadinimas Atkuriamuoju Seimu³⁵. Tačiau nebuvo imamasi praeitį reguliuojančių įstatymų kūrimo, tai tapo būdinga laikotarpiui po 2009 metų³⁶. Būtent šios politikų iniciatyvos rodo, kad atminties politika Lietuvoje įgauna autoritarizmo bruožų. Kuriam istorinės atminties taryba galėtų tik dar labiau sustiprinti tokios atminties politikos tendencijas Lietuvoje³⁷. Svarbiausia šioje

³⁵ Algimantas Kasparavičius, „Politinė kultūra ir kritika šių dienų Lietuvoje“, in: <http://www.pinigukarta.lt/blog/visuomene-ekspertai/politine-kultura-ir-kritika-siu-dienu-lietuvoje> (Žiūrėta 2014-02-11).

³⁶ Alvydas Nikžentaitis, „Atminties ir istorijos politika Lietuvoje“, kn.: Alvydas Nikžentaitis (sud.), *Atminties daugiasluoksniškumas. Miestas, valstybė, regionas*, Vilnius, 2013. P. 517–538

³⁷ http://www3.lrs.lt/pls/inter/w5_show?p_r=4445&p_k=1&p_d=129838 (Žiūrėta 2014-02-11).

istorijoje yra ne totalitarizmo ir demokratijos santykis, o tai, jog dirbtinai ribodami atminties kultūros, o kartu ir lietuviškos tapatybės transformaciją, politikai stumia ją į sąstingį, kartu užprogramuodami tapatybės krizę. Nors politikai ir turi, ir privalo turėti daug įtakos formuojant atminties kultūrą, Lietuvoje jie peržengė ribas. Šiuo atveju jiems neatidėliotinai reikia pasigilinti į istorijos politikos formavimo subtilybes kitose demokratinėse valstybėse. Nors ten, pavyzdžiui, Prancūzijoje, taip pat būta bandymų įstatymais koreguoti atminties kultūrą³⁸, vis dėlto daugelyje šalių politikams suteikiama kitokia funkcija. Jis privalo aktyviai stebėti vykstančias visuomenėje diskusijas praeities tema ir įstatymų leidybos mechanizmą įtraukti tik visuomenei pasiekus tam tikrą sutarimą kuriuo nors praeities vertinimo klausimu³⁹. Politinis kišimasis į atminties kultūros formavimą galimas tik tuo atveju, kai ypač naujai formuojamos atminties kultūros elementais imasi naudotis radikalai arba jie bandomi panaudoti demokratijai šalyje naikinti. Sektinas Lietuvos politikams pavyzdys galėtų būti Drezdeno bombardavimo tema naujai besiformuojančioje Vokietijos atminties kultūroje. Neonaciams bandant politiškai instrumentalizuoti šį įvykį, aktyvus Vokietijos politikų įsikišimas lėmė bent šiuo metu dominuojantį tragedijos vertinimą Vokietijoje. Drezdeno bombardavimas 1945 metais vertinamas plačiu istoriniu kontekstu, kurio pradžioje matomi nacionalsocializmo nusikaltimai, patys bombardavimai kaip bausmė už juos, o istorija baigiama pozityvia gaida integruojant į pasakojimą apie Leipcigą 1989 metų taikią revoliuciją Rytų Vokietijoje. Sutrumpintai ši interpretacija pristatoma šūkiu: nusikaltimas, bausmė ir laiminga pabaiga („Sünde, Sühne, Happy End“)⁴⁰.

³⁸ Winfried Schulze, „Erinnerung per Gesetz oder Freiheit für die Geschichte?“ In: *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 59, 2008, H.7/8, S. 364–381.

³⁹ Karsten Brüggemann, „Gefangen in sowjetischen Denkmustern? Anmerkung zum Umgang mit der sowjetischen Vergangenheit in Estland und Lettland“, in: Oliver Rathkolb/Imbi Sooman (Hg.), *Geschichtspolitik im erweiterten Ostseeraum und ihre aktuellen Symptome – Historical Memory Culture in the Enlarged Baltic Sea Region and its Symptoms Today*, Göttingen 2011, S. 121–140. S. 123.

⁴⁰ Henning Fischer, „Dresden und Deutschland: Zweierlei Mythos. Zum Mythos Dresden als Teil der deutschen Geschichte“, in Henning Fischer, Uwe Fuhrmann u. a. (Hg.), *Zwischen Ignoranz und Inszenierung. Die Bedeutung von Mythos und Geschichte für Gegenwart der Nation*, Münster, 2012, S. 32–59.